

Gagy József

A Jelentésről és egy másik közelítésről

Az 1989-es, sorsfordító és történelemalakító események óta zajlik Kelet-Európában a kommunista korszak örökségével való szembenézés és leszámolás. Romániában 1989 végén kivégezték a diktátor-házaspárt, szétestek vagy megszűntek a személy szerint hozzájuk kötődő, általuk vagy a szűkebb, bizalmi körük által működtetett diktatorikus szervezetek.

Egyfajta hatalom, uralom, kormányzás valóban véget ért az 1989. december 22-ét követő napokban.

Tagadhatatlan azonban, hogy a végnek és a kezdetnek éppen ez a – véres és tragikus - játéka teremtette meg az új politikai játszmák tereit, amelyben a diktátor-házaspár rezsimjére, a házaspár karrierjére és tetteire lehetett terelni a figyelmet, és az árnyékukból előlépő új vezetőknek, valamint a diktatorikus szervezetek személyi állományából és szervezeti kultúrájából a – lényegében változatlan – román nemzetállami elvek alapján továbbépítkező államapparátus tagjainak nem kellett a szembenézéssel foglalkozniuk. Sokkal fontosabb volt akkor számukra a folytonosság fenntartása, mint a szembefordulás és gyökeres újítás megvalósítása.

A „román állam hivatalos képviselői” a „diktatúra bűneit” leginkább a Ceaușescu-korszak nyolcvanas éveinek bezárkózó, modernizáció-ellenes és ekképpen nemzetromboló tetteivel azonosították. Azokat, akik ebben legfelső vezetői szinten is részt vettek, Ceaușescu mellett utolsó pillanatig kitartottak, valóban félreállították, még kirakatpereket is kezdeményeztek ellenük. De aki akár a fordulat előtt egy félévvel szembefordult a diktátor-házaspárral, az politikailag és erkölcsileg is átmenthette magát. Ilescu, Birlădeanu, Brucan, meg a fiaik és vejeik korosztályához és politikai köréhez tartozók (Roman, Năstase, Geoană) nem lehettek egy szélesebb körű, alapos és sokrétű – valóban elmélyült kutatást és értelmezést feltételező, az értelmiségiek képviselői által sokat emlegetett erkölcsi tisztázást és megújulást hozó – szembenézés és önvizsgálat kezdeményezői.

Úgy gondolom, hogy ezt valójában nem is tőlük várták mindazok, akik az előző rendszer valódi, sokat szenvedett veszteseiként és túlélőiként a kilencvenes évek elején politizáltak, vagy a „nemzet erkölcsi megtisztulását/megújulását” követelték (a történelmi pártok idős tagjai, disszidens értelmiségiek). Inkább saját képviselőikben meg a fiatalokban bíztak. Az 1996 utáni négy év azonban azt mutatta, hogy a politikai küzdőtéren, az állami szervezetekben a megújulás elkötelezett híveinek nincs elegendő hatalma, eszköze (például személyi feltételek és tudás) ennek megvalósítására.

Ha ez így van, akkor – bármennyire is sajnálatos ez a kérés – nem bánkódnunk kellene azon, hogy ilyen későn született meg a kommunizmus romániai örökségével szembenező tudományos vállalkozás, hanem örülnünk kell annak, hogy a munka eredményei már megvannak, olvashatóak (és még nagyobb lesz az öröm, ha a munkát alapozó, mindeddig nem kutatott dokumentumok is rendezetten és korlátozások nélkül állnak majd a kutatók és érdeklődők rendelkezésére!).

A tanulmányról

1. A társadalmi jelenségek, fordulatok, struktúrák és antistruktúrák, átmenet és folyamatosság tanulmányozásával foglalkozó szakemberek feladata: a jóvátétel „hivatalos politikai projektjéhez” szükséges tudományos háttérrel biztosító Tismăneanu-bizottság munkájának felhasználása, és ennek első mozzanataként: a munka eredményének megítélése.

El lehetett volna képzelni azt is, hogy 2006. december 18-án egyszerre két fórum ülészik: „az elítélés szimbolikus gesztusának keretét biztosító parlament”, valamint az a kutatókból, civil szervezetek képviselőiből álló „szakmai parlament”, amely a Jelentés tudományos értékét vitatja meg, és azzal kapcsolatban alakít ki egy állásfoglalást. Vagy: utólag is sor kerülhetett volna egy ilyen fórum összehívására. Erre, úgy látszik, nem volt elegendő elképzelés és akarat (meg ami még elkerülhetetlenül szükséges: politikai és pénzügyi támogatás). Maradt tehát a jelentés közzététele után az alkalmi reagálások meg a folyóiratokban a tematikus összeállítások lehetősége.

A tény talán nem is szorul részletesebb magyarázatra. A Tismăneanu-bizottság nem egy tudományos, hanem egy politikai „igazságtételi projekt” részeként jött létre és működött, a parlament előtti, a politikai mezőben érvényes szimbolikus gesztus, valamint a Jelentés napvilágra kerülése után ez a projekt befejeződött.

A projekt indításának pillanatában már számot lehetett vetni azzal, hogy a politikai cél szolgálatába állított tudományos tevékenységnek nem szabad

szorosan kapcsolódnia a politikai-igazságtételi, szimbolikus részhez. A fejlemények is ezt igazolták. Miként Salat Levente bevezetőjében olvashatjuk: a történelmi előzmények, a politikai kontextus miatt „a romániai igazságbizottság tevékenységének a tétje messze túlnőtt a lehetőségeken”, és „Románia esetében több olyan adottsággal kell számolni, amelyek az igazságtételi jelentést előkészítő bizottság munkáját szinte eleve kudarcra ítélték”.

Én ezek közül azt emelem ki, amelyik, véleményem szerint, a kisebbségi társadalom egykori „sorsának” mai román értelmezését – és az ehhez az értelmezéshez való mai viszonyulását, lásd a következő idézet utolsó félmondatát – alapvetően befolyásolja. Vagyis, ahogy Salat Levente bevezetőjében olvasható: „az egységes román nemzetállam konszolidálásának fontos vívmányai kötődnek a román kommunizmus történetéhez. Ha ezek a vívmányok kisebbségi – magyar, német és zsidó – szempontból súlyos, egyes esetekben visszafordíthatatlan veszteségeket és leépüléseket eredményeztek is, látni kell, hogy a román nemzet tagjaitól alaptalan dolog volna elvárni, hogy a kommunizmus örökségének ehhez az összetevőjéhez kritikusán viszonyuljanak”.

Ha jól értem, akkor ez egy, a józan, értelmiségi mérlegelést, egy, a (politikai? szakmai?) alkut, együttműködést alapvetően befolyásoló szempont: a kisebbségi (magyar, német, zsidó) igazságtétel romániai érvényessége csakis korlátozott lehet. Történelmi szükségszerűségként kell elfogadni a román nemzetállamnak a kommunizmus ideje alatti kiteljesedését, és ennek a nemzetiségeket korlátozó és a nemzetiségek szempontjából elfogadhatatlan, tehát igazságtalan, tehát igazságtételért kiáltó politikáját.

A román kommunizmust elítélő színjátékban a mellékszereplő kisebbségek ott ülhetnek a karzaton, de tudomásul kell venniük, hogy nekik ebben a színjátékban, legalábbis a színpadon, csak részben osztanak igazságot. És reménykedni kell, hogy a színpalak mögötti, szimbolikus nem létező pót-osztogatásban gondolnak majd rájuk is.

Ha jól értem, a román nemzetállamnak a kommunizmus ideje alatti kiteljesedésének gyakorlatát (technikai megvalósulását) úgy hívják, hogy a román állam és társadalom modernizációja, ezen belül is az ezt leginkább megvalósító urbanizáció. Ha ez így van, akkor el is érkeztem ahhoz a kijelentéshez, amelyet a következőkben, a jelentés magyar vonatkozásainak kritikai áttekintése után, szeretnék középpontba állítani és fejtegetni.

2. Az állítom, hogy a romániai modernizációnak a nyolcvanas években bekövetkező megtorpanását, a diktatúra és a hiánygazdaság „kiteljesedésével” kialakuló demodernizációt a romániai társadalmak egyénei egyaránt megszenvedték. Voltak azonban kollektív nyertesek és kollektív vesztesek.

Hogy két példát mondjak ezekre: a nyolcvanas években az erdélyi városokban programszerűen betelepített falusi származású, román etnikumú lakosság, valamint a születési helyén, a lokális társadalmakban a nemzetépítési-modernizációs program eredményeként többségiből kisebbségivé változtatott, a közigazgatási (államigazgatás, jogszolgáltatás), gazdasági, szolgáltató intézményekben (oktatás, egészségügy, pénzügy) a döntési pozíciókból kiszoruló magyar etnikumú lakosság.

Azt állítom, hogy annak a kutatásnak, amely a magyar etnikumúak számára történő igazságtételt alapozná meg, éppen a kommunista örökség elkerülhetetlen módon eltérő értelmezése miatt, elsősorban nem a (szovjet politikai nyomás, minta és tanácsadás szerint) minden romániai társadalmat/ társadalomrészt egyaránt a kommunizmus uralma alá hajtó negyvenes-ötvenes években, hanem a kibontakozó modernizáció, az intenzív urbanizáció és iparosítás, a meggyésítés, a román nemzetépítés sikeres korszakában, vagyis a hatvanas-hetvenes években történeteket kellene feldolgoznia. Ha román szempontból, vagyis a nemzetállam területi egységének visszaállítása szempontjából kulcsfontosságú 1944–1947-es rövid átmenettől eltekintünk, külön kezelhető sérelmekről és külön „romániai magyar igazságtételi követelésekről” csak az 1956-os forradalom romániai fogadtatásának eseményeitől kezdve beszélhetünk.

Ez indokolja, miért kerestem a Jelentés 7., A nemzeti kisebbségek helyzete fejezet 7.1., A magyarok alfejezetben arra vonatkozó adatokat, hogy miképpen zajlott a magyar kisebbség integrálása/asszimilálása/szegregálása a területi-adminisztratív változtatások, az urbanizálódás, iparosítás intenzív és viszonylag sikeresnek mondható korszakában, a hatvanas-hetvenes években.

Ez indokolja hiányérzetemet.

3. A Tismăneanu-bizottság jelentésének magyar vonatkozású része (továbbiakban: magyar rész), amint az a bevezetőből is kiderül, megfeszített munkával, határidőre, az eredetileg megadott terjedelemben készült el.

Mi volt a feladat?

Ahogy az Salat Levente bevezetőjében olvasható: „A bizottsági határozat értelmében a 250 oldalnyi tervezett terjedelemből 15 oldal jutott volna a magyar kisebbséggel foglalkozó alfejezetnek, a munkacsoportra az a feladat várt, hogy 15 oldalon foglalja össze a romániai kommunista rendszer történelmét a romániai magyarság szempontjából.”

Mi volt az eredmény?

Az elkészült magyar rész – valamint az, hogy az országos és megyei levéltárakban végzett munka eredményeként „több tízezer oldalnyi dokumen-

tum került elő, amelyek a romániai magyarság kommunizmushoz fűződő viszonyának különböző aspektusaira világítanak rá, lényeges pontokon árnyalva a köztudatban levő kliséket, illetve az egyes szereplőkkel, intézményekkel, eseményekkel kapcsolatosan uralkodó interpretációkat. A dokumentumok rendszerezése, kutathatóvá tétele, illetve részleges feldolgozása folyamatosan van.”

Mit nem teljesített a munkacsoport?

Nem rajzolta – nem rajzolhatta – meg az előkerült dokumentumok alapján az „új képet az erdélyi magyarság kommunizmusbeli történelméről”.

Nem készített „többek között személyes felelőségek megállapítását is lehetővé tevő értelmező szintézist”.

Mit teljesített a munkacsoport?

Hatástanulmányt készített: fölmérte, hogy „melyek voltak az erdélyi magyarság adottságai a kommunizmus hatalomra jutásának idején”, és válaszolta „azt az utat, amely ahhoz vezetett, amelyben a rendszer összeomlása találta a közösséget”.

Miben különbözik alapvetően a román és a magyar rész?

A romániai magyarsággal foglalkozó fejezet „kizárólag a leírásra szorítkozik, az ítékezés felelősségét pedig, az elgondolással összhangban, az Elnökre bízza”. Vagyis, ha jól értem: a romántól eltérően a romániai magyar társadalom sorsának alakulásáért felelős személyek nincsenek megnevezve, szerepük, bűnrészességük nincs mérlegelve, történelmi anyagokkal alátámasztva.

Az elkészült írást egyaránt lehet, ahogy azt Salat Levente bevezetőjének utolsó passzusában is olvashatjuk, a „romániai magyar igazságtételi jelentésnek”, de ugyanakkor a romániai magyarság szempontjából „a romániai kommunista rendszer történelme” összefoglalójának is nevezni. Az első megnevezés a fentiek értelmében nem felel meg a valóságnak. Marad a második. Én is eszerint értelmezem és vizsgálom a szöveget.

4. Egyet kell értenem azzal a tétellel, amelyre alapoznak a szerzők: a háborúban elszenvedett súlyos veszteségek ellenére „a kommunista hatalomátvétel pillanatában a magyar kisebbség erős gazdasági alappal, mélyen gyökerező önszerveződési hagyományokkal és kiterjedt, nyelvi és kulturális identitásának megőrzését és fejlesztését lehetővé tevő intézményrendszerrel bíró közösség volt”. Természetesen ez köszönhető az 1940–1944-es időszak észak-erdélyi, intézményi-gazdasági modernizációt célzó tevékenységeinek is – dehát, belátom, nem írhatták bele a Tismăneanu-jelentésbe, hogy a romániai magyar nemzetiségnek 1918 után a legjobban megfelelő integráltságot a magyar állami keretek között lehetett megvalósítani.

Nem mindenben érték egyet a romániai kommunista rendszernek a magyar kisebbséggel szembeni politikai elképzeléseinek és gyakorlatának változására épülő korszakolással, a korszakok megnevezésével. Átmeneti időszaknak nevezik a szerzők az 1945–1948 közötti időszakot, holott a kollektív gazdaságok szervezésének első hulláma, az első, 1950-es területi-adminisztratív felosztás (rajonálás, tartományok kialakítása) is ide sorolható, és valójában csak 1952-ben, a Magyar Autonóm Tartomány megalakulásával kezdődik a sztálini típusú integráció időszaka. Az igaz, hogy az 1956-os forradalom gyökeres fordulatot hoz a román pártvezetés nemzetiségi politikájában, de az ekkortól 1965-ig tartó időszakot véleményem szerint nem nevezhetjük így kiemelten az (úgy gondolom, romániai magyar) „társadalom feletti teljes ellenőrzés korszakának”, hiszen eddig is, ezután is ez jellemezte a szándékot és gyakorlatot – vagy ha mégis volt kiemelten ilyen korszak, az inkább a nyolcvanas évek. Az igaz, hogy az első igazán nagy csapás, a Bolyai Egyetem önállóságának megszüntetése ekkor éri a romániai magyarságot, és 1960-ban már Marosvásárhelyen is napirenden vannak az iskola-egyesítések, és ugyanez év decemberében megszűnik a Magyar Autonóm Tartomány is, átalakul Maros Magyar Autonóm Tartománnyá.

A nemzeti kommunizmus programjának korszaka szerintem nem 1972-ben, hanem a IX. pártkongresszuson, a párt és az ország nevének szimbolikus jellegű megváltoztatásával, de még azelőtt, az autarchikus nemzeti fejlődésnek a Gheorghiu-Dej korszak végén kidolgozott, a Szovjetunióval való szembenállásra épülő elvével és gyakorlatával kezdődik. 1974-ben, amikor Ceaușescu államelnök lesz, és minden addiginál nagyobb politikai hatalmat összpontosít a kezében, megkezdődik a szélsőséges személyi diktatúra kiteljesülésének, torzulásainak korszaka.

5. Hiányérzettel maradtam a legfontosabb politikai intézmények, illetve struktúrák szerepe című rész olvasása után, amely a következő kijelentéssel zárul: „a magyar közösségnek a kommunista ideológia által vezérelt román állam struktúráiba való politikai integrálására tett kísérletek sorra kudarcot vallottak”. Ezt csak akkor tudom elfogadni, ha nem egy statisztikai áttekintést, hanem egy részletező felsorolást, elemzéseket olvashatok arról, hogy a kudarcok előtt milyen időleges sikerei voltak a román állam struktúráiba való egyéni vagy csoportos politikai integrálásnak: kik voltak magyar KB funkcionáriusok, KB-tagok, a tartományok létrehozatalakor/megyésítéskor vezető pozícióba kerülő tartományi/megyei funkcionáriusok stb., meddig és milyen szerepeket tölthettek be, és mi az, amiben napi szinten nemcsak együttműködtek a hatalommal, hanem ők voltak a hatalom. Fontos annak

a kibontása és bemutatása is, hogy a „magyar közösségek képviselői” (Kolozsváron, Csíkszeredában, Bukarestben stb.) hogyan értelmezték és gyakorolták ezt a képviseletet.

A kommunista rendszer hatása a magyar kisebbség gazdasági helyzetére című rész igen rövid, 1945–1950 közötti időszakot fog át. Nincs expressis verbis megfogalmazva: a magyar kisebbség különálló, intézményesített gazdasági helyzetéről beszélni a piacgazdaság feltételeinek megszüntetése után értelmetlen. A magyar kisebbség tagjainak, a magyar kisebbség által lakott városoknak, vidékeknek gazdasági helyzetéről, ennek változásáról azonban igenis lehet, sőt kell beszélni. Hol, meddig voltak magyar gyárigazgatók, magyar többségű gazdasági egységek, hogyan nyilvánult meg ezek működésében az etnikus jelleg? A „székely megyék” iparosítása azt jelentette-e, hogy ideig-óráig megtörtént egy alku a román központi vezetés és a helyi magyar politikai-gazdasági elit között, és lehetséges volt a „magyar gazdasági intézmények” (nem egy különálló gazdasági rendszerben létező, de mindennapjaiban tagadhatatlanul „magyar” intézmények) működtetése?

6. Igazi, nagy gondom azonban A kommunista rendszer hatása a magyar kisebbségnek a Románia társadalmi pozíciójában elfoglalt helyére c. résszel van. Ez az alig több, mint egy oldalnyi tanulmány-rész egyharmadában városi lakosság-statisztikákat sorol anélkül, hogy magyarizatokat szolgáltató (csupán megemlíti, hogy 1947-ben létrehozták a zárt városok rendszerét, de nem említi, hogy ennek akkor osztályösszetétel-módosító szerepe is volt, meg kijelenti, hogy „a bevezetett intézkedések következtetései sokatmondóak”), egyharmadban pedig a csángók viszontagságos sorsát, asszimilációját ismerteti.

Úgy vélem, nemcsak az én gondom az, ha nem kapok választ arra az igen fontos kérdésre, hogy miképpen változott meg a romániai magyarság társadalmi szerkezete 1948 és 1989 között, a kommunista hatalomgyakorlás idején, főleg pedig a román nemzetállam modernizálásának intenzív korszakában, a hatvanas-hetvenes években?

Alapvetően diszkriminált a román állam, máig ható igazságtalanság érte a romániai magyarság egyes embereit, vidékieket és városiakat, parasztokat és munkásokat, helyben lakókat és ingázókat, általános iskolát és egyetemet végzetteket, kialakultak olyan területi és szociális szegregált csoportok, amelyek számára szegregációjuk és etnikusságuk halmozottan hátrányos, ekképpen igazságtalannak mondható helyzetet teremtett?

Mit jelentett a gyakorlatban a magyar nemzetiség tagjai számára a kommunista jellegű társadalmi átalakításnak az első, agresszív időszaka, az osz-

tályharc, vagy a második, a nemzetállami, az elsónél a romániai társadalomban jóval nagyobb legitimitást élvező korszaka, az ipari-urbanizációs-infrastrukturális meg oktatási-szakmai, valamint regionális-területfejlesztési (megyésítés, „szisztematizálás”) modernizációval kombinált homogenizációs program?

Kik, milyen csoportok, milyen kisebb közösségek voltak időleges nyertesei vagy szenvedő alanyai ennek a modernizációnak?

7. Élesen, egyértelműen fogalmazva: volt-e sikeres korszaka a romániai kommunizmusnak, és ha igen, ebben a korszakban a magyar nemzetiséghez tartozók sikeresen integrálódtak-e a modernizációs folyamatokban – vagy kimaradtak belőlük, és ezért igazságtételt követelhetnek? Lehet-e értelmezni egyáltalán az „igazságtételi projekt” keretein belül, amely a történelmi-erkölcsi felelősség megállapítását célozza, azt, hogy a társadalom átalakulása, modernizációja szempontjából „sikeres korszak”?

Mindezt azért vetem fel, mert a közelmúltra kiterjedő, a közelmúlt és a ma eseményeit – a jelent – egy folyamatként szemlélő társadalomvizsgálat (ha diszciplinákra kell gondolni, akkor történelem, szociológia, néprajz-antropológia) alapvető feladata és felelőssége kutatni, megérteni és bemutatni a rombolást és építést egyaránt eredményező társadalmi folyamatokat. Bizottságok voltak és lesznek, de ezek tevékenységei elsősorban a politikai projekteket támogatják. Kapcsolódhatnak ezekhez kutatási projektek, részt vehetnek bennük kutatócsoportok, elkészülhetnek kutatási szakanyagok, meg még ezen túl is, jó az a kutatói, akadémiai közösségek számára is, ha igazságtétel történik. De egy tudományos munka eredményét a tudományos kommunikációba való bekerülés és a tudományos körökben való felhasználás, továbbépítés mértéke mutatja meg.

A társadalomtörténeti közelítésről

Mindezek után visszakanyarodnék a fentebb jelzett, alapvetőnek tartott kérdéshez, vagyis ahhoz, hogy véleményem szerint a romániai magyar társadalom történetét feldolgozó kutatásoknak a politikai események, az identitáspolitikailag fontos területek feltárásán túl a kibontakozó modernizáció, az intenzív urbanizáció és iparosítás, a megyésítés, a román nemzetépítés második világháború utáni, igaz, a szocializmus keretében történő, de sikeresnek mondható korszakában, vagyis a hatvanas-hetvenes években (meg az ehhez vonatkoztatott megtorpanás idején, a nyolcvanas években) történeteket kellene feldolgoznia.

Vagyis társadalomtörténeti vizsgálati szempontokat kellene bevezetni.

Annál is inkább indokolt ez, mert a huszadik század európai társadalomtörténetében is kiemelt helye van a hatvanas években történeteknek. Ekkor vált tömegessé az az életformaváltás, amely egyrészt a nők és a fiatalok új státusát erősítette meg (ezt társadalmi és generációs forradalomnak is nevezték), másrészt a szokások és erkölcsök, általános értelemben a mindennapi kultúra gyökeres átalakulását hozták.

„Megerősítette”, „hozták” – a romániai magyar társadalomban is?

Mi történt a minket foglalkoztató társadalmi entitással?

Mennyire vonatkoztatható ez a romániai társadalomra, szűkebb értelemben a termelés és fogyasztás, az életforma egysége szempontjából a romániai társadalomba integrált romániai magyarságra?

Van-e ebből a szempontból különállás, „kisebbségi út”?

1. Romániában a társadalomtörténeti értelemben vett „hatvanas évek” valójában 1958-ban, a szovjet csapatok kivonulásával kezdődött, és a Szovjetunióval szembeni viszonylagos függetlenség kialakításával folytatódott. A folyamat elvezetett oda, hogy a gazdasági lehetőségek bővülése a mindennapokban is jelentős változást eredményezett, és nyugati mintára, de korlátozott mértékben a tömeges méretű fogyasztási lehetőségek és tevékenységek kialakulását hozta el Romániában.

A Dobrinicu–Iordachi szerzőpáros szerint a szovjet külpolitikai vonalról való leszakadás jelentette a döntő, a korszak második részét meghatározó, azaz értelmezésem szerint, előbb a viszonylagos liberalizáció, majd a Ceaușescu-diktatúra kemény formáihoz elvezető fordulatot Románia szocializmus-kori fejlődésében.¹ A folyamat szerintük 1958–1968 között zajlott. A kezdete a szovjet csapatok 1958-as kivonulása. A nyílt szembeszállás ideje 1963, a kínai kommunista vezetőkkel való kapcsolaterősítés, valamint 1964, az úgynevezett „Velev-tervvel” való szembenállás pillanatai 1964 áprilisában, amikor a KGST tárgyalta a szocialista országok közötti munkamegosztás kérdését. Az RMP KB 1964. április 21-i politikai nyilatkozata szovjetellenes és nemzeti volt. Az általánosan hangoztatott vélemény ferdít: Ceaușescu nem kezdeményező, hanem folytató és kiteljesítő volt.

Az így kinyilvánított és a nemzetépítést támogató, egyre inkább az identitás- és gazdaságpolitikában is gyakorolt függetlenség csúcspontja az 1968-as csehszlovákiai szovjet invázióval szembeni, Ceaușescu vezette elítélő kampány. Ebben tagadhatatlanul kivették a részüket a magyar funkcionári-

1 Dobrinicu D. – Iordachi C. Introducere. In *Țărănimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949-1962)*. Polirom, Iași. 2005. 21–44. 23.

usok is – de ugyanakkor az is tagadhatatlan, hogy pillanatnyi tértnyerésüket kihasználva kérhettek új intézményeket.

Stelian Tănase könyvében² a Gheorghiu-Dej korszakot vizsgálja, a periodizációja a társadalomtörténeti megközelítés szempontjából figyelemre érdemes. Két ciklust különböztet meg: 1948–1957 és 1958–1972 között, mindkettőn belül pedig megnevez két, egymást felváltó időszakot. Az egyiket „a társadalom letámadása” jellemzi: az új hatalom represszív volt, a társadalmat mobilizálta, alacsonyan tartotta az életszínvonalat. A második időszakban pedig taktikát változtatva érdekeltté tette, anyagilag serkentette elsősorban a professzionális elitet, és csökkentette az ideológiai nyomást. Az első ciklus első időszakát az éles osztályharc jellemezte és a Sztálin halála utáni felengedéssel ért véget. A második ciklus első időszaka az 56-os forradalom utáni megtorlási hullámmal, illetve az erőltetett iparosítás újabb hullámával kezdődött, és a kollektivizálás befejezéséig tartott.

2. Az ekkor előtérbe kerülő modernizáció a társadalom új rétegződését eredményezi, és megjelennek olyan társadalmrészecskék, a professzionális és kulturális elit olyan csoportjai, amelyek rivalizálnak a politikai elittel. Az új csoportok saját érdekeik megvalósítását követik, és a kommunista elit által vezényelt felgyorsuló változásban, a „siker megvalósítások” nyomán a társadalom fejlődésének spontán dimenziói az előző korszakhoz képest teret és megerősítést nyernek.

A politika azonban annak érdekében, hogy megőrizze a hatalmi monopóliumot, az ideológiai szükségszerűségeknek ad prioritást, ezzel gátolva ezt a fejlődést.

A termelés, fogyasztás növekedése és racionalizálása, a döntési folyamat, az érdekcsoportok diverzifikálódása, ezen csoportok autonómbbá válása, az elitek közötti, meg az elitek és társadalom közötti összetettebb dinamika kialakulása, valamint a spontán (akkoriban a főtitkári beszédekben szubjektivistának és voluntaristának nevezett, és ezzel olyannak elismert, melyre kevésbé terjed ki az ellenőrzés) tényezők szerepének növekedése elmentés azzal az iránnyal, melyet a kommunista elit diktál a társadalomnak.

A modernizáció ugyan a rendszer korlátain belül, de olyan racionalizációt feltételez, amely a döntéshozatal decentralizációját, más társadalmi csoportok (például városi, valamint nemzeti kisebbségek) bevonását jelenti. Elsősorban természetesen nem széles rétegek, hanem olyan kisebb csoportok bevonását, akik a politikai elit kívánta modernizációt valóban meg tudják

2 Tănase, Stelian: *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej 1948-1953*. Humanitas, București, 1998.

tervezni, és végre tudják hajtani (professzionális elit, menedzserek, adminisztrátorok, mérnökök, kutatók és tudósok). Meg kell nyitni tehát előttük a pártbürokráciába vezető utakat – ekkor még nemzetiségre való tekintet nélkül. Ez meg is történik a RMP 1960-ban tartott III. Kongresszusa után.

Ha a hatalom gyorsítani akarta a fejlődést – márpedig akarta, mert a kihívó, a kapitalista nyugat ezt diktálta –, akkor a politikai elitnek számot kellett vetni a (modernizációban alapvetően érdekelt és gyarapodó létszámú) bürokrácia különböző csoportjainak érdekeivel, meg kellett számukra teremteni a szakmai, anyagi és szociális feltételeket. És az, hogy meddig ment el a politikai elit abban, hogy más csoportok számára is biztosítsa a döntéshozatalban, az előjogok és források elosztásában való részvételt, a legvalóságosabban mutatta, hogy valójában mennyire akar a politikai elit a társadalom modernizálásának irányában elmozdulni. Amikor megkezdődik a tömbháznegyedek (először „mikrorajonok”) építése és a lakások kiutalása, vagy a tengerparti üdülőhelyek kiépítése és használata, vagy a Daciák gyártása és „elosztása”, mindez számszerűen is követhetővé, kimutathatóvá válik. Az is akár, hogy mindebben milyen mértékben vesznek részt/ részesülnek a romániai magyarsághoz tartozó egyének, csoportok.

3. Romániában, más szocialista országokhoz hasonlóan, az erőforrások erőteljes koncentrációjával, voluntarizmussal és a társadalom mozgósításával a hatalomnak sikerült kikényszeríteni egy extenzív fejlődést. Ezt elsősorban a sajátos humán források felhasználására, az életszínvonal alacsonyan tartására alapozta. A munkaerő-tartalék az egyik fontos oka volt a kormányzó elit gazdasági konzervativizmusának. Nem voltak olyan kényszerítő körülmények, amely következtében más erőforrást is olyan intenzíven kiaknázott volna, mint a munkaerőt. Erre építhetett (ezt hozta előtérbe) az 1968-as megyésítés is.

A korszak politikai elitje az iparosítást tekintette a hatalmi legitimációja alapjának. A program sikere egyúttal létének igazolása is volt.

Romániában valóban jelentős ipar jött létre, a modern, ipari, szolgáltató szektorral rendelkező nagyvárosokkal – de ezek a nyolcvanas években ruralizálódtak. Az 1989 utáni folyamatok is világosan mutatták, hogy a városokat olyan lakossággal töltötték fel, melynek egy része átmenetileg elfogadta a változtatást, de

1. a városban is rurálisként viselkedett, és
2. ha tehetette, visszaköltözött igazi életterébe, a faluba.

A hatalom képes volt arra, hogy mobilizálja a lakosság egy részét, letelepítse városban, megteremtse a lakás és munka alapfeltételeit – de ezután magára hagyta ezeket a tömegeket.

Családok százezrei ezeken az új városi helyszíneken nem alakultak át városiakká – hanem megmaradtak falusiaknak abban az értelemben, hogy nem integrálódtak a városi társadalomba és kultúrába, a városi tereket, a városi életmód nyújtotta alkalmakat a falusi szociális kapcsolathálóknak mentén, falusi viselkedési modellek adaptálásával használták.

A beillesztés elsősorban fegyvelmezést jelentett – az irányított urbanizációhoz Romániában nem társult a mobil tömegek városi szocializációjának a követése, szervezése.³

4. A politikai szándékok felől vizsgálva a második világháború utáni mobilitásnak két időszaka van. Az elsőben, a Gheorghiu-Dej korszakban egyértelműen csak a gyors iparosítás szolgálatába állították az urbanizációt. Ipartelepítettek és fejlesztettek, és ennek érdekében átalakították a városokat, a városszerkezetet. Romániai magyarok tömegei indultak szülőhelyükről távoli vidékekre munkát keresni. A Zsil-völgyében például jelentősen megnőtt az ott letelepedett magyarok száma. Ez azonban a többségi, kisvárosi vagy rurális lokalitásokat alig érintette.

A Ceaușescu-diktatúra kibontakozása hozta el a modernizáció nemzeti változatának, a homogenizációnak – (esetünkben az etnikai fontos mozzanaton, a kisebbségek nagyvárosi térvesztésén túl) a falu-város különbségek eltűnésének – a politikáját. A szocialista nemzetfejlesztési, államfejlesztési politika részeként dominánssá vált az a társadalom-átalakítási elképzelés, amely az ipari mutatók mellett, azokkal egyenlő mértékben a városok számának, a városi lakosság arányának növekedése a fejlődés/haladás legfontosabb mutatója. Ehhez lehetett társítani az etnikai arányok változtatásának a homogenizáció megkövetelte mutatóit.

Az irányelvek szerint a román nemzet a kommunizmusban modern, azaz városban élő nemzet kell hogy legyen. Urbanizálni kellett tehát – minden áron. És az egyik árat a nemzetiségek fizették meg.

A növekedés pedig csakis az akkor legszámosabb emberi tartalék, a falusi lakosság nagyméretű mozgósításával, a falu-város mobilitás további fokozásával jöhetett létre.

3 Csedő Krisztina – Ercei Kálmán – Geambașu Réka – Pásztor Gyöngyi: *A rurális bevándorlók. Az elsőgenerációs kolozsvári városiakok társadalma*. Sciencia Kiadó, Kolozsvár, 2004. 22.

1948-ban 152 város volt Romániában. 1976-ban már 236. A hetvenes évek közepén deklarált ambíciók grandiózusak. A XI. pártkongresszuson fogadják el Az RKP programja a sokoldalúan fejlett szocializmus megteremtésére és Románia kommunizmus fele való fejlődésére című dokumentumot. Ennek egy fejezete foglalkozik a területrendezési (szisztematizálási) politikával. A terv szerint a városi lakosság aránya az ezredfordulón körülbelül 70% lesz. Ekkor az ország harmincmillió lakosából 21 millióan fognak a közel 600 városban lakni!

Ismerjük a valóságot: Románia városi lakosságának aránya 1985-ben haladta meg az 50%-ot, és mai napig sem több, mint 54%, sőt, 1998-ban többen költöztek városról falura, mint fordítva, és a trend azóta sem egyértelmű. 1990–2002 között esetenként nagyobb mértékben is csökkent a városok lakossága, 2002-ben a városok száma – a fővárossal együtt – 265.

A mennyiségi fejlesztés csak ma teljeseedik ki minőségi átalakulássá.

Mennyire jellemző ez a városokon élő romániai magyarságra?

Mennyire és mennyiben más például Marosvásárhely 1948-as 35 000-es, meg 2002-es, 69 000 lelkes magyar közössége?

5. Romániában 1948 után újra és újra deklarálták, hogy a mobilitás a tervezett gazdasági-társadalmi fejlődés egyik összetevője. A fő cél a nemzeti fordulat, 1958, de különösen 1965, a Ceaușescu-korszak kezdete után a nemzetállami terület rendezettsége, a gyengén fejlett (rurális) területek átalakítása, a termelőerők arányos elosztása. Ebben alárendelt szerepet játszik, ennek eszköze az iparosítás és az urbanizáció.

A második világháború után, 1950–1960 között 3,82%, míg 1960–1970 között 3,4% az évi növekedés. 1950 és 1974 között évente átlag 206 000 fővel, nagyobbrészt beköltözőkkel nőtt a városok lélekszáma. Ha a teljes városi lakosságot számítjuk, akkor 1975-re a városiasodás (urbanizáltság) aránya 43,2%. Ha azonban csak a 20 000 lakosnál nagyobb, azaz a jelentősebb (hagyományosan urbánus környezetet kialakított, életmódot kifejlesztett) városokat számítjuk, akkor ez az arány csupán 32%.

Ebben az időszakban a lineáris növekedés kombinálódott az adminisztratív intézkedések nyomán bekövetkezett ugrásokkal. 1956-ban és 1966-ban, a népszámlálásokkal egybekötve, megnövelték a városok számát. Ennek következtében például 1956-ban 27%, 1966-ban pedig 31,4% az urbanizáltsági arány. Az 1968-as területi-adminisztratív átszervezéskor is addig községekként számon tartott települések sorát nyilvánították városnak.

1948-ban, a korszak kezdetén a legnépesebb város (a fővárost nem számítva) Temesvár. Az elkövetkezendő évtizedekben ezt a helyet Kolozsvár

veszi át. A legurbanizáltabb megye az ötvenes-hatvanas években Brassó, a hetvenes években Hunyad (1975-ben 71,3% az urbanizáltsági mutatója, azaz ennyi a városi lakosság aránya).

1989 végén 260 város (ebből 56 municípium) alkotta Románia város-szerkezetét. A községek száma 2364. Ekkor újra Brassó a legurbanizáltabb megye (urbanizáltsági mutató 76%).

6. Kövér György használja a Hans Medick által kidolgozott protoindusztrializáció fogalmát:⁴ olyan tevékenységet értenek alatta, amely már elválnak a paraszttól, de még nem teljes mértékben és nem véglegesen. Az, aki iparos lett, ezt csak a paraszti háttér megőrzésével teheti, és ha szükséges és lehetséges (mert van hozzá elképzelése és tőkéje), újra, ha ideiglenesen is, vidéki termelővé (farmerré) válik.

A háztartás az, ami tulajdonképpen protoindusztriális. Olyan szerkezet, amelyből ki lehet lépni a gyáriparba, lehet kézművesnek lenni, de lehet újra gazdálkodni. Közben pedig az elbocsátásokkal, változó konjunktúrákkal szemben meg lehet őrizni egy alapvető biztonságot. Ez azonban azt is feltételezi, hogy a „munkásosztályba” való integrációra, a biztonságos háttér feladására, egyértelmű döntésekre a protoindusztriális háztartásokban élők kevésbé hajlandóak.

Valójában nem is egyéni munkavállalókról, hanem ezt a munkát a családi munkamegosztás keretében vállaló falusi, az önellátás eszméjét még mindig fenntartó családokról van szó. A családi gazdálkodás része lett a „falusi ipari termelés”. Amikor erősen korlátozódott vagy megszűnt a mezőgazdasági megélhetési forrás, akkor a család nem esett szét, hanem háztartásként, gazdasági egységként próbált továbbra is fennmaradni az új körülmények között.

A szocialista korszakban a kollektivizáció véget vetett az egyéni földjét művelő paraszttársadalomnak, de a beinduló urbanizáció, különösen annak fentebb röviden bemutatott romániai változata nem tüntette el a falusi családot mint – kényszerből – újra hatékonyságát maximalizálni próbáló társadalmi egységet. Az ingázók milliói naponta ezekből a falusi családokból indultak, ide tértek vissza. Az ő esetükben nem kihelyezték falura a termelést, hanem ők mozogtak a termelés helyszínére, a gyárak és a családi lakhelyük, a falu között. A legfontosabb azonban az volt, hogy ezzel megteremthettek egy viszonylagos egyensúlyt: működtették a háztartásuk strukturális és

4 Kövér György: A struktúra és tengelyei. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 70–112.

funkcionális kapcsolatrendszerét, a családtagok együttes munkakapcsolatain keresztül életben tartották a „termelés, fogyasztás és reprodukció” hagyományos kereteit.

Romániában a nyolcvanas évek végén is igen jelentős volt ezeknek a – falusi, de esetleg városba beköltözött – családoknak, gazdaságoknak a száma.

Úgy gondolom, Románia társadalomfejlődésének ez egy jellegzetes vonása: nagy számban maradtak fenn, tették lehetővé a diktátúra hiánygazdaságának túlélését, szabályozták tagjaiknak életelveit, életmódját ezek a családok. 1989 után az újrakezdés tömeges illúzióját táplálták, és a külföldi vendégmunka legszorosabb mikrotársadalmi keretei még mindig ezek a családi gazdaságok voltak, a célt pedig ezek fenntartása, gyarapítása jelentette.

Az erőltetett urbanizálódás átalakítja a rurális környezetet is – de csak a felszínen. A hetvenes-nyolcvanas években a még mindig inkább rurális régiókban, így a Székelyföldön is megfigyelhető a városi környezetben a falura jellemző kapcsolattartási, kapcsolatépítési módok továbbélése. Az új helyzetek élhetővé tétele a falusi múltból átmentett, rendelkezésre álló jelentéstudajdonítási technikákkal, kapcsolattartási modellekkel válik lehetővé. Amikor magyarországi társadalomkutatók az erdélyi magyar társadalom archaikusságára és modernizációs deficitjeire utalnak, akkor nem korábban, hanem csak az ebben a korszakban termelődött lemaradást érzékelik.

7. Sajátos jelenség a tradícióvesztés lelassuló ritmusa. „Minél több tradíció veszíti el talaját, és minél inkább átformálódik a mindennapi élet a globális és lokális hatások dialektikus összjátéka révén, az egyének annál inkább kénytelenek az életstílusra vonatkozó döntéseiket igen sokféle választási lehetőségek közötti alkufolyamatokon keresztül meghozni.”⁵

A szocializmus közepén, a hatvanas-hetvenes években a tradíciók vesztese (környezetváltás-mobilitás, urbánus életmód tanulása) nyomán megtörtént a választási lehetőségek megnövekedése, és ennek folyamán diverzifikálódtak a társadalom rétegei, csoportjai közötti, a társadalmi pozíciókért folytatott alkufolyamatok. Én ezt úgy értelmezem, hogy a kisebbségek számára, akik a társadalmi-fizikai mobilitás folyamataiba bekerültek, egyaránt adottak voltak az identitásválasztás/identitásváltás, de az identitásmegerősítés, ugyanakkor az életformaválasztás – természetesen a rendszer jellegéből adódóan mindig is korlátozott – lehetőségei.

A hetvenes évek közepétől megfigyelhető a társadalom választási lehetőségeinek – az eddigiekhez képest is – a korlátozása, az alkufolyamatok

5 Giddens idézi Castells, Manuel: *Az identitás hatalma*. Gondolat–Infonia, Budapest, 2006. 33.

megszűnése, vagy legalábbis a vertikális emelkedést lehetővé tevő alkufolyamatokból való kirekesztődés. Viszont kialakulnak, megerősödnek – kényszerűen, spontán módon, de tömegméretekben – a horizontális kapcsolatok, sokasodnak az ezzel kapcsolatos alkuk. Megnö az a társadalmi szolidaritás, amely kétségtelenül a rendszer bukásának egyik tényezője.

A román, diktatúrával kombinált nemzetépítésnek a sajátossága, hogy egyre inkább kirekesztő, és ez a homogenizációs program valódi, bizonyíthatóan megvalósuló eredménye. Ennek következménye, hogy a nyolcvanas években az etnikai határokat termelő folyamatok sokasodnak, a korszak alapvető történelmi mozgását meghatározóvá válnak. Egyre kevesebb a modernizációs integráló, és egyre több a diktatórikus dezintegráló, szegregáló mozzanat.

8. Mindaddig a hatvanas-hetvenes évek átalakulásai hozták el például az általam jobban ismert, rurálisabb, tömbmagyar régióban is a huszadik században legjelentősebbnek mondható társadalmi változásokat.

Hipotézisem szerint ez az időszak volt a Székelyföld, a székelyföldi magyarság huszadik századi történetének modernizációs sikerkorszaka.

Ez azt jelentette, hogy nemcsak a román nemzetállami működés által kikényszerített asszimilációs és szegregációs, hanem – a regionális adottságok, különbségek, az urbanizáltság meghatározta, eltérő módon – az etnikus határokat erősítő, nemzetépítő jellegű folyamatok is zajlottak a kisebbségi magyar társadalomban. Ezek tanulmányozása, ismerete, valamint az általánosabb, modernizációs folyamatokba való behelyezés nélkül csak hiányosan lehet megírni a magyar nemzetiség második világháború utáni történetét.